

6. ОСВІТЯНСЬКІ ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 141.3:316.2:316.7

Доц. Т.О. Гонтар, канд. істор. наук –
НЛТУ України, м. Львів

СІМЕЙНІ СВЯТА, ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ В СИСТЕМІ ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Розглянуто родильну обрядовість українців XIX – поч. XX ст., в якій тісно переплелись архаїчні вірування, звичаї, обряди, магичні дії з раціональними знаннями. Висвітлено локальну специфіку компонентів родильної звичаєвості та обрядовості, їх побутування та трансформацію в XX ст.

Ключові слова: звичай, обряд, свято, баба-повитуха, родини, оберіг, ім'янаречення, куми, хрестини, крижмо, бабина каша, зливки, пострижини.

Важливим компонентом духовної культури народу є сімейна святково-звичаєва обрядовість. Без її вивчення та творчого використання неможлива побудова нової суверенної України, оскільки культура народу, зокрема й духовна, є будівельним матеріалом культури ХХІ ст.

Комплекс свят, звичаїв, обрядів, які склалися, формувалися протягом віків, належить до тих компонентів культури, які об'єднують людей в єдиний народ, одну націю. З виникненням людського суспільства надбання культури, зокрема свята, звичаї та обряди, передавались від покоління до покоління, вдосконалюючись, шліфуючись, вбираючи нашарування різних епох.

Що ж таке звичай, обряд та свято? Звичай – це загальноприйнятий спосіб дій, порядок, норма поведінки, звичка робити щось певним чином. Він слугує засобом збереження та передачі досвіду, освячення встановлених порядків, регламентації поведінки окремої людини, зміцненню зв'язку людини з общиною, народом, нацією. Звичай проявляється у сфері праці, побуту, сімейних відносин.

Обряд – це особлива колективна символічна дія для відзначення важливих подій суспільного та особистого життя. Особливістю обряду є його символічність, образність та умовність. Обряд завжди є символом певних норм, ідей, цінностей, ідеалів, соціального досвіду. Для обряду характерне художнє оформлення (термін "обряд" походить від слова "обряджати", тобто прикрашати, прибирати, робити ошатним).

Свято – це день чи дні, в які урочисто відзначаються події, історичні та календарні дати. Свято – це також вираження почуттів, переживань, настроїв, пов'язаних з подіями в сім'ї, громаді, суспільстві. Часто складовою частиною свята є обряд чи кілька обрядів. Отже, свято є ширшим явищем, ніж обряд. На відміну від обряду, свято позбавлене суворої регламентації у його проведенні, воно охоплює також розважальні елементи.

У комплексі традиційних сімейних обрядів XIX – поч. XX ст. важливе місце належало родильній святковості та обрядовості. У ній переплелись давні вірування, магичні дії з раціональними, виробленими практичним досвідом

протягом віків. Народження дитини завжди було важливою подією в житті сім'ї та цілої громади. Згідно зі звичаєвим правом, новостворена сім'я набувала чинності лише після народження дитини [1]. Бездітність вважалася великим лихом, про що свідчить і прислів'я: "Хата з дітьми – базар, а без дітей – цвинтар".

Родильну обрядовість українців XIX – поч. XX ст. складають чотири цикли: передродові, власне родильні, післяродові та соціалізуючі, тобто прилучення немовляти до роду, сім'ї та колективу.

Передродові звичаї мали на меті забезпечити нормальний перебіг вагітності, сприяти народженню фізично здорової та розумово повноцінної дитини. Передродовий цикл містив багато повір'їв та заборон, які регламентували поведінку породіллі. Так, вагітну жінку оберігали від сварок, неприємностей, від переляку. Їй забороняли дивитись на вогонь (щоб на тілі дитини не було родимих плям), на калік, хворих та сліпих людей (щоб такою не була дитина).

По всій Україні вагітна жінка намагалась якнайдовше тримати свій стан у таємниці, щоб ніхто не вік. На Гуцульщині іноді для цього підперезувались широким вовняним поясом. Тому, що в цьому поясі навіть спали, це негативно впливало на здоров'я дітей, які народжувалися хворобливими і кволими [2]. Локальне поширення на Гуцульщині мав звичай вдягати породіллі перед пологами чоловічі штани [3]. Це, очевидно, пережиток звичаю *кувади*, а саме: присутності чоловіка під час пологів, що допомагає породіллі.

Власне родильна обрядовість складалась з таких складників: *родини*, (*народини*), *ім'янаречення*, *очищення*, *обрання кумів*, *хрестини*.

Власне родильні обряди розпочиналися із запрошення *баби-повитухи* – жінки, яка допомагала породіллі під час пологів. Повитуху називали "*бабою-бранкою*" (на Житомирщині) чи просто "*бабою*". Запрошував *бабу-повитуху* чоловік породіллі, обов'язково з буханцем хліба. Пологи відбувались вдома, найчастіше в коморі, а влітку в полі. Повитуха приходила до породіллі з хлібом, а також приносила різне зілля та свячену воду. Процес народження дитини супроводжувався магічними діями. *Баба-повитуха* розв'язувала всі вузли, розстібала гудзики, відмикала колодки, відкривала скриню, вікна, двері. Якщо пологи були важкими, повитуха просила відчинити в церкві царські ворота. Ці магічні дії, згідно з народними уявленнями, мали полегшити пологи. У разі важких пологів, крім магії, повитуха застосовувала раціональні прийоми народної медицини: робила породіллі масаж, підкурювала зіллям, клала компрес з льону, а також читала молитви.

Обрядові дії повитухи після народження дитини були тісно пов'язані з виробничою та господарською сферою діяльності. Пуповину хлопчика *баба* відсікала ножом на сокирі (щоб був господарем), а дівчинки – на гребені чи веретені (щоб була доброю пряхою). Ця магічна дія мала вплинути на професію новонародженого. При бажанні батьків у майбутньому мати дівчат, пуповину дитини відсікали на кужелі; якщо ж хотіли мати хлопців – пуповину "*рубали*" на сокирі. Пуповину зав'язували прядивом з конопель-матірки (для продовження роду). Якщо ж батьки не хотіли мати більше дітей, пуповину новонародженого *баба* перев'язувала конопляною ниткою [4].

У карпатських селах був поширений звичай зберігати перев'язану пуповину доти, поки дитина її сама не розв'яже, щоб розв'язати розум. Відсічену пуповину закопували на подвір'ї.

Одразу після народження дитину купали, що було зумовлено гігієнічними потребами та необхідністю оберегти від злих сил. Вода в народних уявленнях була символом сили, чистоти та здоров'я. Першу купіль супроводжували магічні дії. У воду вкидали освячене зілля (рум'янок, любисток), вливали освячену воду (проти нечистої сили), вкидали монети (для багатства), клали хліб (щоб дитина "при хлібі була"). У купіль дівчинки, крім цього, вливали мед і клали квіти (щоб була солодкою, як мед, та гарною, як квітка). На Поліссі воду після купання дівчинки виливали на поріг, щоб дівчина швидко вийшла заміж, а не засиджувалась в дівках [5]. У купіль хлопцю клали ще корінь дев'ясила (щоб був сильним) або сокиру (щоб умів майструвати). Якщо хтось зайшов до хати в час першої купелі дитини, мусив кинути в ночви монети "на щастя".

Скупану дитину обсушували перед палаючою піччю. Це було пов'язано з давнім звичаєм прилучення новонародженого до домашнього вогнища та роду. Згідно з давніми віруваннями українців, новонароджена дитина та її матір зазнавали згубного впливу злих сил. Тому, щоб оберегти матір та новонародженого, виконували цілу низку магічних обрядів апотропейного характеру. Так, у колиску клали металеві речі (ніж чи ножиці). У поліських селах роль оберега виконували два гвіздки, які забивали в поріг. Апотропейну функцію виконували також глина або вугіль з печі, шматок хліба та сіль, часник, які клали дитині під подушку. На Гуцульщині часник та шматочок пічної глини клали у мішечок та прив'язували його до правої руки дитини.

Роль оберега виконував і червоний колір: червону нитку прив'язували дитині до руки, червоним поясом зав'язували сповите немовля; голову дівчинки зав'язували червоною хустинкою. Важливе місце в родильній обрядовості належало вибору імені дитини, що мали назву "ім'янаречення". Обряд *ім'янаречення* – це акт прилучення дитини до громади. У різних регіонах України цей звичай мав локальні особливості. На Поліссі зберігся архаїчний звичай вибору імені дитини бабою-повитухою ще до хрещення дитини. На Полтавщині ім'я вибирала баба-повитуха та куми, а в селах Півдня України – лише куми. Згідно з народними віруваннями, від вибору імені дитини залежить її щастя. Часто дитині, особливо першій, давали ім'я діда чи баби. Вибір імені дитини був тісно пов'язаний також з церковним календарем.

Відразу після народження дитини протягом двох-трьох тижнів відбувалися провідування породіллі, яке звалось *одведки*, *одвідки*. На *обвідки* ішли без запрошення родичі та сусіди, приносячи із собою їжу (горщик каші, узвар, млинці, пиріжки). Мета *одвідок* – допомогти породіллі в перші дні після пологів. Майже щодня породіллю провідувала і *баба-повитуха*.

До власне родильних звичаїв належали *родини*, на яких вшановували новонародженого та частували породіллю. На *родини* сходилися родичі, в окремих районах – сусіди, майбутні куми і обов'язково *баба-повитуха*. На *родини* приносили обов'язково полотно на пелюшки, а також їжу (млинці, пиріжки, узвар тощо). Роль *баби-повитухи* на *родинах* була велика: вона допомагала породіллі або сама готувала страви. На *родинах* гості вшановували

новонародженого та породіллю, висловлювали їм різноманітні побажання: "Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода, щоб в коморі і в оборі всього було доволі", "Щоб дитина стояла і в'язи тримала" й ін. На родинях чоловік породіллі підносив *бабі-повитусі* на знак подяки подарунок та хліб-сіль.

Обряд хрещення дитини мав на меті прилучити дитину до сім'ї та християнського світу. Батьки дитини вибирали кумів – хрещеного батька і матір, які були опікунами, покровителями дитини. Куми були представниками громади, посередниками між батьками новонародженого та громадою. Хрестити дитину могли тільки куми, оскільки породілля, її чоловік та *баба-повитуха*, згідно з усталеними поглядами, були "нечистими" і не мали права брати участь в обряді хрещення. Зазвичай, кумів була одна пара. На Волині брали дві-три пари кумів, а на Гуцульщині існував звичай брати п'ять пар кумів. Селяни вважали, що дитина буде щасливішою, коли в неї буде більше хрещених батьків. Похресник чи похресниця називали хрещених батьків *батько* та *мати*, *матка*, а в гуцульських селах ще *нанашка* та *нанашко*.

Перед охрещенням баба купала немовля та загортала дівчинку в материну сорочку, а хлопчика – у батькову, після чого клала дитину на вивернутий кожух. У гуцульських селах існував своєрідний звичай: дитину перед церковним хрещенням клали на поріг, на якому стелили верхній суконний одяг *петик*, мати тричі переступала через дитину, після чого кума брала дитину. Кума з дитиною переступала через ніж, який лежав надворі під порогом. Очевидно, це релікти апотропейної магії, а кожух і суконний одяг були символами достатку і багатства.

У гуцульських селах хрещення дитини відбувалося на другий день після народження, оскільки, згідно з народними поглядами, нехрещену дитину "бісиця" могла підмінити [6]. Породілля не годувала дитину, поки її не похрестили. Після церковного хрещення дитини вдома влаштовувалась гостина *хрестини*, на яку приходили куми, родичі, сусіди, *баба-повитуха*. Куми приносили на хрестини *крижмо* – подарунок новонародженому.

У поліських селах на хрестини готували *бабину кашу*, з якою було пов'язано багато магичних дій. Корені обряду *бабина каша*, на думку відомого українського вченого М. Сумцова, пов'язані з культом давнього слов'янського божества Рода і Рожениці. У XIX ст. *бабина каша* уособлювала продовження роду.

Пшоняну чи гречану кашу варила *баба-повитуха*, а рідше породілля чи свекруха. Наприкінці хрестинного обіду відбувався обряд розбивання горщика з кашею. Право розбити горщик мав той, хто дав на кашу найбільше грошей. Як правило, розбивав горщик з кашею на кришці хлібної діжі кум. Якщо каша залишалась цілою, це було доброю прикметою: в сім'ї буде благополуччя та достаток. Усі гості втикали в кашу монети, загороджуючи середину, і примовляли: "Ану городи, нехай не лазять поросята в просо" [7]. Потім вершок каші з грішми зрізали і віддавали породіллі, а *бабі-повитусі* – гроші на новий горщик.

Звичай готувати *бабину кашу* на хрестини був поширений в побуті білорусів та росіян [8]. Обов'язковим компонентом родильної обрядовості були *зливки*, *злити на руки*. Цей обряд, що відбувався переважно після хрестин,

мав за мету очищення породіллі та *баби-повитухи* за допомогою *непочатої води*. *Баба-повитуха* рано-вранці набирала *непочатої води*, вкидала в неї калину, овес, хміль, конопляне сім'я. На долівку клали сокиру (якщо народився хлопець) або прядку (якщо народилась дівчина), на них правою ногою ставала породілля, а повитуха лила воду на руки. Потім породілля зливала воду на руки баби. *Баба-повитуха* прикладала мокрі руки до обличчя породіллі зі словами: "Зливаю свою руку, а твою душу". Обряд *зливки* закінчувався частуванням. Породілля сиділа за столом на вивернутому кожусі. Кожух виконував апотропейну функцію: оберегти матір та дитину від нечистої сили.

До післяродильної звичаєвості та обрядовості належали *пострижини*, *обтинання*, які відбувалися через рік після народження дитини. *Пострижини* справляли хлопцеві, запрошуючи *бабу-повитуху* та хрещених батьків. Хлопчика садили посеред хати на вивернутий кожух, і хрещений батько вистригав трохи волосся навхрест. Вивернутий кожух, як і в обряді *зливки*, виконував роль оберега. Деякі дослідники, приміром А. Терещенко [9], вбачали в обряді *пострижини* прилучення дитини до роду. У гуцульських селах *пострижини* називали *рубання*, *обрубання волосся*, відбувалися вони через місяць (на знак прилучення дитини до роду) та в рік повноліття, що символізувало перехід підлітка в інший віковий стан [10].

Волосся у дівчаток не обстригали, а в рік відбувався обряд *заплітання*: хрещена мати плела навхрест перші кіски. У закарпатських селах обряд *заплітання* відбувався не через рік, а через п'ять років після народження. Хрещеній матері дарували хустку та калач.

Традиційна родильна звичаєвість та обрядовість, складаючи етнічну самобутність, багатство культури народу, є невичерпним джерелом для використання цього багатовікового досвіду в наш час. Звичайно, в XX – XXI ст. у зв'язку зі зміною світоглядних уявлень, соціально-економічних та культурних умов, покращення медичного обслуговування, частина циклів родильної обрядовості вийшла зі вжитку. Пологи здебільшого відбуваються не вдома, а в пологовому будинку. Тому відпала потреба в послугах *баби-повитухи*.

У сучасному родильному обряді зберігається турбота про вагітну жінку, оберігання її від стресів, сварок та неприємностей, вшанування немовляти та породіллі. Широко побутує звичай провідувати породіллю та немовля не лише родичами, сусідами, а також колегами по роботі, зберігається звичай приносити подарунки дитині. За час незалежності України відродився обряд хрестин, інститут кумівства. Частина родильних обрядів вийшла зі вжитку (*ім'янаречення*, *зливки*) або зазнали змін. Так, у трансформованому вигляді існує на Поліссі *бабина каша*: замість каші гостей на хрестинах частують тортом. Разом з тим, у сучасній родильній обрядовості послабилась роль магічних дій.

Література

1. **Культура** і побут населення України. – К. : Вид-во "Либідь", 1991. – С. 154.
2. **Сявавко Є.** Сімейна обрядовість / Є. Сявавко // Гуцульщина. – К. : Вид-во "Либідь", 1987. – С. 303.
3. **Онищук А.** З народного життя гуцулів. Родини і хрестини та дитина до шостого року життя. / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. 15. – С. 97.
4. **Культура** і побут населення України. – К. : Вид-во "Либідь", 1991. – С. 154.

5. **Общественный**, семейный быт и духовная культура Полесья. – Минск, 1987. – С. 154.
6. **Гуцульщина**. – К. : Вид-во "Либідь", 1987. – С. 304.
7. **Зеленин Д.** Описание рукописей учёного Архива Русского Географического общества / Д. Зеленин. – Петроград, 1914. – Вып. 1. – С. 311.
8. **Молчанова Л.** Материальная культура белорусов. – Минск, 1968. – С. 204.
9. **Материалы** исследования по этнографии русского населения Европейской части СССР // Труды института этнографии АН СССР. – Т. LVII. – М., 1960. – С. 158.
10. **Терещенко А.** Быт русского народа / А. Терещенко. – СПб., 1848. – Ч. 3. – С. 50.
10. **Пономарьов А.** Українська етнографія / А. Пономарьов. – К. : Вид-во "Либідь", 1994. – С. 272.

Гонтар Т.А. Семейные праздники, обычаи и обряды в системе духовного возрождения Украины

Рассмотрена родильная обрядность украинцев XIX – нач. XX вв., в которой тесно переплелись архаические верования, обычаи, обряды, магические действия с рациональными знаниями. Освещена локальная специфика компонентов родильных обычаев и обрядов, их бытование и трансформация в XX ст.

Ключевые слова: обычай, обряд, праздник, "баба-повитуха", рождение, оберег, "ім'янаречення", кумовья, крестины, "крижмо", "бабина каша", "зливки", "пострижини".

Hontar T.O. Family Holidays, Customs and Rituals in the System of Spiritual Revival in Ukraine

The article deals with Ukrainians' birth rituals of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The birth rituals are closely interlaced with archaic beliefs, traditions, ritual and magic actions and rational knowledge. The local specific traits of birth customs and traditions, their existence and transformation in the 20th century are considered in the article.

Keywords: custom, ritual, holiday, baba-povytukha (an old woman who helped a women in childbirth), childbirth, charm, godmother of the child, christening, kryzhmo, babyna kasha (Granny's porridge), postryzhyny, zlyvky.

УДК 331.5

*Доц. Р.С. Чорний, канд. екон. наук –
Тернопільський національний економічний університет*

**ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТІ ТА СТРУКТУРИ
ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

Обґрунтовано суть трудового потенціалу, розглянуто його структуру. Акцентовано увагу на необхідності та перспективах якісно-кількісного розвитку трудового потенціалу.

Ключові слова: трудовий потенціал, суть, структура, якісно-кількісний розвиток.

У наш час сформовано значний науковий доробок у царині дослідження та теоретичного аналізу питань формування, обґрунтування та розуміння суті трудового потенціалу. Так, зазначеним проблемам присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як М. Долішній, С. Дорогунцов, С. Злупко, О. Грішнова, Д. Богиня, П. Колосов, Б. Генкін, В. Бідак, В. Васильченко, С. Вовканич, О. Григоренко, Е. Лібанова, Л. Семів, Л. Шевчук, С. Пирожков, С. Писаренко, М. Чумаченко, У. Садова. Але, незважаючи на значний науковий доробок, відкритим залишається питання щодо дослідження суті поняття "трудового потенціалу". Однак, на нашу думку, багатогран-